

נוסח קדום של "עלינו לשבח"

מאת
משה חלמיש

ת"ת 5745

פעמים שהעיון בסידורי תפילה שבכתב-יד חושף לפנינו חידושים והפתעות באשר לנוסחאות שלא שרדו בידינו עד ימינו. פעמים שאין בהם אלא משיבושי מעתיקים, ופעמים שיש להם שורש וענף בהלכה ובמנהג. פעמים שנמצאו כמנהג מקומי מסוים, ואילו בחלוף השנים ובצוק העיתים עברו ובטלו מן העולם, ולא נותר להם שם ושאר פרט למה שנשאר למרבה המזל ספון באוספי כתב-יד שבספריות הציבוריות.

כזה הוא הנוסח המורחב של תפילת "עלינו לשבח" שברצוננו לעסוק בו בקצרה. אחד הסידורים הקדומים ששרדו, הוא כתב-יד קורפוס קריסטי קולג' 133 שבאוקספורד (מספר הסרט בבית-הספרים הלאומי בירושלים: ס' 39535). כת"י זה נכתב בשנת 1189 על-ידי יוצאי צפון צרפת שהיגרו לאנגליה.¹ בשל עתיקות החומר אציגה נא גם את נוסח "עלינו" שבתפילת חול, כפי שהוא מופיע בסידור יקר זה, ולאחריו את זה של תפילת מוסף של ראש-השנה, ולאחריו נוסח מורחב מאודי המופיע בסוף הסידור במסגרת שיר של יום, מעמדות ופרקי תפילה שונים.² יום חול (דף 72 ע"ב):

עלנו לשבח לאדון הכל לתת גדלה ליוצר בראשית שלא עשאנו כגרי הארצות ולא שמנו כמשפחות האדמה שלא שם חלקנו כהם וגורלנו ככל המונם שהם משתחווים להבל [73 ע"א] וריק ומתפללים לאל לא יושיע ואנחנו כורעים ומשתחווים לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא שהוא נוטה שמים ויוסד ארץ וכסא כבודו בשמים ממעל ושכינת עוז בגבהי מרומים הוא אלהינו ואין עוד מלבדו אמת מלכנו ואפס זולתו ככתוב בתורתך וידעת היום והשבות אל לבבך כי יי הוא האלהים בשמים ממעל [73 ע"ב] ועל הארץ מתחת אין עוד.

1. ראה: Malachi beit Arie, The Only Dated Medieval Hebrew Manuscript Written in England, London 1985.

2. אמירה כללית על היות נוסח מיוחד, ראה במאור של כתב-היד, קרית ספר, נו, תשמ"א, עמ' 741. ועוד שם: "זהו כנראה הסידור האשכנזי הקדום ביותר שהגיע לידינו". לאור ממצאינו כאן יש לסייגו לצפון-צרפת. על זמנה הקדום של תפילה "עלינו", ראה מה שכתב א' מירסקי, הפיוט, ירושלים תש"ן, עמ' 72-73. וראה גם מאמרו של נ' וידר, בפניני, עו, תשל"ה, עמ' א ואילך.

מוסף של ראש השנה (דפי' 239 ע"א — 240 ע"א):

הטקסט כנ"ל בהברלים קלים, כגון: עלינו (במקום: עלנו); ומתפללים ללא יושיע (במקום: לאל לא); כרעים ומשתחווים ומודים (במקום: כורעים ומשתחווים). בסוף הסידור, כאמור (דף 314 ע"ב ואילך):

עלינו לשבח לאדון הכל לתת גדלה ליוצר בראשית שלא עשאנו כגויי הארצות ולא שם חלקנו כחלקם וגורלנו כגורלם שהם משתחווים להבל וריק ומתפללים לאל לא יושיע אדם אפר דם מרה בשר סרוחה רימה טמאים וטמאות מנאפים ומנאפות מתים בעונם ונמקים בפשעם בלוי עפר רקובי רמה ותוליעה ומתפללים לאל לא יושיע אבל אנו כורעים ומשתחווים לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה אלהי הצבאות יושב הכרובים אלהי האלהים ואדוני האדונים בורא השמים ונטיהם רוקע הארץ וצאצאיה נתן נשמה לעם אשר עליה ורוח להולכי' בה יוצר כל מעריצי קדושתו הארץ וכל אשר עליה הימים הימים! וכל אשר בם ולשבחו לבדו כי לעולם חסדו ולו לבדו הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד כי כל בשמים ובארץ ליי' אלהינו הממלכה והמתנשא לכל ראש העשר והכבוד החיים וחמות האמת הרטואה השלום החכמה הבינה והדעת מלפנינו והכל מלפניו כי הוא מושל בכל ובידו כח וגבורה לגדל ולחזק לכל הוא יי' אלהינו אלהי הצבאות יושב הכרובים טרם כל מחיה כל ועד יפקוד יבלה כל ואין [315 ע"א] קץ לארץ ימיו ולא יתמו שנותיו כי הוא לבדו צור העולמים ואין אחר מבלעדיו וכסאו היקר בשמים ממעל ושכינת עזו בגבהי מרומים ולהודו ולמלכותו לתהילתו לגאותו ולרוממותו ולנפלאותיו וליראתו אין קץ ואין חקר ואין קצבה ואין תכלית כי הוא מרומם על כל ברכה ותהילה ועל כל מלכות וממשלה ברוך הוא ברוך שמו אשר לקח אותנו לחלקו וקרבינו לעבדתו והוא לבדו אנו מיחלים ומיחדים לפניו וחסדיו אנו מיחלים ומצפים ושמו הגדול לבדו אנו מיחלים ומעריצי' ומפארים תמיד ערב ובקר אמת כי אתה הוא יי' אלהינו ואין אחר אמת מלכנו ואפס זולתו ככתוב בתורתך וידעת היום והשבת אל לבבך כי ה' הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד.

כאמור, סידור זה מייצג נוסח קדום למדי, ומעניין מאוד מאין צמח הנוסח המורחב של "עלינו". חיפשתי בסידורים שונים של חסידי אשכנז ובפירושי תפילות שלהם, ולא עלה בידי למצוא דומה לו. אף בדקתי במקורות אחרים של ספרי הלכה ומנהג קדומים ושוב העליתי חרס ביד. אם כי אפשר שנתעלמו מעיני המקורות המתאימים. ברם, מצאתי נוסח קרוב בסידור קדום מאוד, נכתב בצרפת, על קלף, והוא נראה מן המאה הי"ב או הי"ג. לפי א' גריבאואר, סידור זה משקף מנהג

3. ראה, לדוגמא, הפירוש של רבינו יהודה החסיד, שנרשם בירי' דן, קרית ספר, מא, תשכ"ו, עמ' 540-541. וראה גם שם, עמ' 536.

4. ראה במאמרו שנרשם ב-JQR, 6, 1894, עמ' 350-351. הגב' סיראט (ראה החזרה הבאה) ציטטה משפט אחר מן התפילה, בעמ' 12 של מאמרה.

יהודי נורמנדיה שהיגרו לאנגליה. ואם כן הדבר, נמצא שניתן לצמצם את גבולות שימושו של הנוסח המורחב. ואולי אין זה מקרה. כתב־היד הנידון נמצא בספרייה הלאומית בפריס ומספרו 633 (מספר הסרט בספרייה הלאומית בירושלים: ס' 31299). וזה נוסחו:

לאחר תחנונים של שחרית (דף 104 ע"א ואילך):

עלינו לשבח לאדון הכל לתת גדול' ליוצר בראשית שלא עשאנו כגוי הארצות ולא שמנו כמשפחות האדם' שלא שם חלקינו כהם וגורלי' ככל המונם שהם משתחווים להבל וריק אדם אפר דם מרה בשר בושה סריחה רימה טמאים וטמאות מנאפים [104 ע"ב] ומנאפות מתים בפשעם ונימקים בעונם בלויי עפר רקוב רימה ותוליעה ומתפללים אל אל לא יושיע חמה ולבנה מזלות וכוכבי' וכל צבא השמים אבל ואנחנו כורע' ומשתחוי' לפני מלך מלכי המלכי' הקב"ה אלהי האלהים ואדני האדני' בורא שמים ונוטיהם יוצר כל צבאם מעריצי' קדושתו הארץ וכל אש' עלי' הימ' וכל אשר לו הם ולו לבדו הגדול' והגבו' והתפא' והנצח וההו' והנ' והני' והג' כי כל בשמי' ובאר' ליי' אלהינו המלו' והממש' והמתנשא לכל לרא' העוש' והכבו' הח' והמו' הרפו' והשלום הבינה והחוכמה [105 ע"א] והדעת התבונה והשכל הכל שלו כי הוא מושל בכל ומושל על כל ובידו כח וגבורה ובידו לגדל ולחזק לכל הוא ייי' אלהינו אהי"ה צבאות הק' יושב הכרובים יוצר כל ומחיה כל ומעמיד כל ועת יפקוד יבלה כל אין קץ לאריך ימיו ולא יתמו שנותיו אמת כי הוא צור העולמים ואין אלוה מבלעדו וכסא יקרו בשמים ממעל ושכינת עוזו בגובהי מרומים ומלכותו בכל משלה ולהודו ולגבורתו ולמלכותו וליראתו ולנפלאותיו ולרוממותו לשבחיו ולהודו אין קץ ואין קצה ואין תכלה כי הוא מרומם על כל ברכה ותהילה על כל מלכות וממשלה ברוך הוא ברוך שמו אשר בחר בנו לחלקו וקרבתו לעבודתו לו לבדו אנו מיחלים ורחמיו אנו מצפים ולישועתו [105 ע"ב] אנו מקוים ושמן הגדול לבדו אנו מייחדים ומברכין תמיד ערב ובקר אמת כי הוא ייי' אלהינו ואין עוד אחר אמת מלכינו ואפס ככתו' בתורתך וידעת היום והשבות אל לבבך כי ה' הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת ואין עוד.

נמצאת למד, שהנוסח המורחב שבכת"י קורפוס קריסטי קולג' 133 אינו מקרי או מקומי חד-פעמי. עדות נוספת עולה מכת"י אחר, המצוי אף הוא בגנוי הספרייה הלאומית בפריס, אם כי הוא נקטע באמצע תפילת "עלינו", שם חסרים כמה דפים. ומי יודע אם לא יד הנוגשים בדבר. המדובר בכת"י פריס 391 (=ס' 30135), שכרוכים בו חיבורים שונים, מקצתם כתובים על קלף, ויש חלק שנכתב, ככל הנראה, במאה הי"ד (לפי חשבון התקופות). על כל פנים, הסידור, לפחות, נכתב בצרפת, ותפילת "עלינו" נמצאת בדף 69 ע"ב. וזה שריד הנוסח:

עלינו לשבח לאדון הכל לתת גדולה ליוצר בראשית שלא עשאנו כגויי הארצות ולא שמנו כמשפחות האדמה שלא שם חלקנו כחלקם וגורלנו ככל המונם שהם משתחווים להבל וריק אדם איפר ד'ם מ'רה בשר ב'ושה ס'רוחה ר'מה שטמאים וטמאות מנאפים ומנאפות מתים בפשעם נמקים...

במקום זה מסתיים העמוד, וכאמור, ההמשך אבד (נקרע? נתלש?). מכל מקום, אין להטיל ספק שהנוסח קרוב מאוד לקודמיו. נראה שנוסח זה מצומצם היה בהיקף התפשטותו. בכתבי יד צרפתיים אחרים לא מצאתיו, ובמיוחד לא באלה שנכתבו בדרום צרפת, כגון: כת"י פריס 631 (=ס' 11536), שנכתב באביניון בשנת רי"ג (1453), שבו הנוסח שבמוסף ראש השנה (דף 19 ע"א) ויום כיפור (דף 115 ע"ב — 116 ע"א) כאחד משקפים את הנוסח המקובל.

חיזוק להנחתי ניתן למצוא במקור נוסף, הוא סידור עץ חיים, לר' יעקב חזן מלונדון. לפי הרב ישראל בראדי, מהדיר החיבור, נכתב הספר בשנת מ"ז, היא שנת 1287, לא ראיתי צורך להעתיק כאן את הנוסח, שכן הוא נדפס לפני כשלושים שנה. ובכן, המעיין שם ימצא נוסח קרוב להפליא לזה שלנו, ולפי ממצאינו לעיל אין כל תימה בכך, נראה איפוא שהנוסח האמור נקלט בלונדון ולפחות בתקופה מסוימת, ויהיה זה חשוב למצוא מקורות נוספים שיאשרו זאת, או שמא ירחיבו את היריעה מבחינה כרונולוגית וגיאוגרפית.